

نرم افزار «دانشنامه فرق و مذاهب»؛ ویژگی‌ها و قابلیت‌ها

گفت‌وگو با حجت‌الاسلام والمسلمین حمیدرضا شیرملکی،
مدیر گروه علوم عقلی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی

به کوشش: علی خانی

akhani@noornet.net

اشاره

در گزارش‌های منابع مربوط به تاریخ ادیان، آمده است که پس از ظهور هر دینی، فرقه‌هایی با نام‌ها و ویژگی‌های مختلف، پیرامون آن دین پدید می‌آمده و پیروانشان، خود را میراث‌دار اصلی آن دین می‌دانسته‌اند. این امر، انگیزه‌های فراوانی را برای تحقیق فراهم آورده است. این دست تحقیقات و مطالعات در کنار تعامل با جوامع دیگر، نیازمند داده‌های صحیح و غیرمغرضانه است و برای یافتن دیدگاه‌ها و نظریات درست، گریزی جز شناخت صحیح ادیان و فرق و مذاهب انشعاب‌یافته از آنها نداریم. در همین راستا، تولید نرم‌افزاری که بتواند نمایانگر گزارش‌های فرقه‌نویسان ادیان، مذاهب و فرق به شکلی کامل باشد و از هرگونه پیش‌داوری به دور باشد، ضروری به نظر می‌رسد.

از این‌رو، با مدیر گروه علمی علوم عقلی مرکز نور، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حمیدرضا شیرملکی، به گفت‌وگو نشستیم و در باره پروژه در دست اقدام این مرکز در خصوص فرق و مذاهب، سؤالاتی چند را مطرح نمودیم. امیدواریم مطالب این مصاحبه، مورد توجه دین‌پژوهان و علاقه‌مندان به دانش فرقه‌شناسی قرار گیرد.

تاریخچه شکل‌گیری علم فرق و مذاهب را توضیح دهید.

چنان‌که از منابع تاریخ ادیان برمی‌آید، معمولاً بعد از ظهور هر دینی، یک‌سری فرقه‌ها با نام‌ها و ویژگی‌های خاص و مختلف، پیرامون آن دین پدید می‌آید و هریک از آنها نیز مدعی هستند که حقیقت، از آن ایشان است و در واقع، خوانش و قرائت آنها از دین، اصالت دارد و به زبان ساده باید بگوییم که هرکدام از آنان ادعا دارند دین واقعی، فقط به آنها تعلق دارد و بقیه فرقه‌هایی که از این دین منشعب شده‌اند، به انحراف رفته‌اند.

بعد از ظهور دین مبین اسلام نیز فرقه‌های کوچک و بزرگ بسیاری بر محور این دین بزرگ پدید آمد و هرکدام از آنها خودشان را پیروان واقعی اسلام معرفی کردند و به بقیه فرقه‌ها و تابعانشان، برچسب انحراف زدند. این مطلبی که الآن عرض کردم، بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) به وجود آمد و مسلمانان به فرقه‌های ریز و درشت مختلفی تبدیل شدند. در این میان، اصلی‌ترین و مشهورترین آن فرقه‌ها، یعنی شیعه و اهل سنت در مقابل همدیگر قرار گرفتند و بعدها نیز خودشان به فرقه‌های گوناگونی منشعب شدند.

برای مثال، می‌توان به اهل حدیث، اشاعره، ماتریدیه و معتزله در میان اهل سنت اشاره کرد. شیعه نیز بعد از امیر مؤمنان، علی (ع)

و به خصوص بعد از امام سجاد(ع)، دچار انشعابات و تفرق شد و فرقه‌هایی مثل زیدیه و بعدها نیز اسماعیلیه به وجود آمدند و البته هریک از این فرقه‌های نیز خودشان به فرقه‌های مختلف دیگر دسته‌بندی شدند و هرکدام از آنها نیز مدعی بودند که اسلام واقعی نزد آنهاست؛ به طوری که برخی از این فرق معتقد بودند که اگر کسی غیر رأی آنها را بازگو کند یا اعتقاد داشته باشد، کافر است و اصلاً از دین، خارج است.

برخی فرقه‌ها هم بودند که خودشان را نه شیعه می‌دانستند و نه از اهل سنت؛ مثل خوارج که خود را فرقه‌ای جداگانه در مقابل دیگر فرق اسلامی می‌دیدند و تنها خویشتن را برحق می‌پنداشتند.

بالآخره چه در صدر اسلام و چه بعد از آن، فرقه‌های گوناگونی شکل گرفت و طبیعتاً عده‌ای پیدا شدند که مشغول گردآوری اطلاعات مربوط به این فرقه‌ها شدند؛ اینکه هر فرقه‌ای چه می‌گوید، عقایدش چیست، مؤسس آن کیست، تحولات و تطورات تاریخی آنان چگونه بوده، ویژگی‌های آنها چه بوده، چه اندیشه‌ها و آرایه‌ها داشتند، دیگران از این فرقه چه ایرادها و انتقادهایی گرفته‌اند، و یا نظر آنها در مورد برخی مباحث خاص همچون توحید چیست و یا با مسئله امامت چگونه برخورد کرده‌اند.

بنابراین، جمع‌آوری اطلاعات در قرن دوم و سوم هجری، به تنظیم کتاب‌ها و رساله‌هایی در باب فرق انجامید که از ابتدا با نام‌های مختلف از آن یاد می‌شد که معروف‌ترین آنها «مقالات» یا «مذاهب» است. همین امر، باعث شکل‌گیری دانشی به نام «فرق و مذاهب» گردید. آنچه عرض کردم، تاریخچه مختصری بود راجع به مذاهب اسلامی و علم فرقه‌شناسی.

ضرورت پرداختن به دانش فرق و مذاهب چیست؟

در خصوص ضرورت پرداختن به دانشی به نام «فرق و مذاهب»، می‌توان به سه جنبه استدلال کرد.

بالآخره ما در جامعه‌ای اسلامی زندگی می‌کنیم. در این صورت، اگر دانش فرق و مذاهب را در اختیار داشته باشیم و بدانیم هر فرقه‌ای عقایدش چیست و باورهای خاصش کدام است، می‌توانیم در این بین، به نقاط مشترک این فرقه‌ها و مذاهب نیز پی ببریم و در نتیجه، به وحدت بین مذاهب اسلامی راه یابیم. ما می‌توانیم از همین نقاط مشترک برای حل مشکلات و اختلافات بین خودمان استفاده کنیم.

اگر واقعاً جامعه علمی اسلامی، همچون فقها و متکلمین، در برابر

فرق گوناگون انصاف داشته باشند و با دیده انصاف به یکدیگر نگاه کنند، می‌توانند به وسیله همین نقاط مشترک و دستمایه قرار دادن آنها، به حل اختلافات بین مذاهب اسلامی نایل شوند. لازمه این مهم، درک درست نقاط مشترک بین فرقه‌های اسلامی است. بدیهی است برای دستیابی به این هدف، باید در وهله نخست، با عقاید و اندیشه‌های فرقه مقابل خودمان آشنایی کامل داشته باشیم تا بتوانیم در سایه این کار، از دامن زدن به اختلافات بپرهیزیم و آنها را کم کنیم و یا به عنوان یک متکلم اسلامی، به شبهات و نقدهای مطرح در باره خودمان پاسخ درستی بدهیم و استدلال‌های دیگران را به شکل منطقی و علمی، ارزیابی نماییم.

اگر ما دیدگاه مخالفان خودمان را در باره مذهب تشیع بدانیم و از انتقاداتی که در طول تاریخ به شیعه امامیه داشته‌اند، باخبر باشیم، بهتر می‌توانیم از خود دفاع کنیم و یا استدلال‌های طرف مقابل خودمان را به خوبی پاسخ بگوییم. البته جا دارد در باره این موضوع، به شکلی مستقل و مصاحبه‌ای دیگر، بحث و گفت‌وگو شود.

برای نمونه، می‌توانم بحث تحریف قرآن را مثال بزنم. امروزه، بعضی از فرق اسلامی، شیعه را متهم می‌کنند که شما قائل به تحریف قرآن هستید؛ درحالی‌که این موضوع، اصلاً عقیده شیعه نیست. بین شیعیان علمایی وجود داشتند که یک حرفی در این باره زده‌اند که در جای خودش باید بحث شود؛ چون خیلی از اینان اصلاً قائل نیستند که آیات قرآن جابه‌جا شده یا کم و زیاد شده است؛ بلکه بحثشان از تحریف، تحریف معنایی است؛ البته عده انگشت‌شماری هم وجود دارند که قائل به تحریف لفظی یا کم و زیاد شدن الفاظ قرآن هستند؛ ولی این نظر، موضع حداکثری و رسمی شیعه اثنی‌عشری نیست؛ برعکس، موضع رسمی شیعه اثنی‌عشری در مورد قرآن این است که قرآن فعلی و رایج در دست

مسلمانان، بدون تحریف و قابل عمل هست.

بنابراین، اگر عقاید و نگرش‌های دیگران را در باره این موضوع خوب بشناسیم، نقاط ضعف و قوت دیدگاه اعتقادی خودمان را بهتر می‌توانیم درک کنیم. اساساً یکی از فواید علم فرق و مذاهب همین است که وقتی عقاید هر فرقه و گروهی ثبت و ضبط می‌شود، فضایی درست می‌شود که دیگران حق و باطل یا درست و اشتباه را بهتر تشخیص بدهند و در جوامع علمی هم رسمیت بهتری پیدا بکند و عقاید مثلاً شیعه اثنی‌عشری در موضوعات مختلف چیست و آنچه به عنوان نمونه، آقای عبدالقادر بغدادی بعضی از آنچه را در مورد شیعه می‌گوید، اعتقادات رسمی شیعه نیست.

پیشینه مطالعاتی این علم چیست؟ از چه قرن‌ی منابع این علم سامان یافته است؟

چنان‌که ابتدای بحث اشاره کردم، این علم از همان قرون اولیه اسلام با انشعاباتی که از نظر کلامی در اسلام به وجود آمد، خودش را نشان داد و به وجود آمد. تقریباً کتاب‌های رسمی که در این باره داریم، از قرن سوم شروع شده است. اولین کتاب‌هایی که در این خصوص وجود دارد، بر اساس قرن یا سال وفات نویسندگان این دست آثار، عبارت‌اند از:

- کتاب الفرق، نوشته ابویوسف یعقوب بن اسحاق ابن سکیت است؛ متوفای سال ۲۴۴ قمری؛

- کتاب المقالات، اثر ابو عیسی محمد بن هارون وراق، متوفای سال ۲۴۷ قمری؛

- کتاب اختلاف الشیعه، اثر ابو عیسی محمد بن هارون وراق، متوفای سال ۲۴۷ قمری؛

اگر عقاید و نگرش‌های دیگران را در باره این موضوع خوب بشناسیم، نقاط ضعف و قوت دیدگاه اعتقادی خودمان را بهتر می‌توانیم درک کنیم. اساساً یکی از فواید علم فرق و مذاهب همین است که وقتی عقاید هر فرقه و گروهی ثبت و ضبط می‌شود، فضایی درست می‌شود که دیگران حق و باطل یا درست و اشتباه را بهتر تشخیص بدهند و در جوامع علمی هم رسمیت بهتری پیدا بکند

- المقالات، نوشته حسین بن علی کراویسی، متوفای ۲۴۸ قمری؛
 - کتاب فرّق الشیعة، تألیف ابوالمظفر محمد بن احمد نعیمی، سال وفاتش به طور دقیق مشخص نیست؛ اما متعلق به قرن سوم هجری است؛
 - کتاب القامة فی السنة والرد علی أهل الأهواء، نوشته ابوعاصم خشیش بن اصرم، متوفای ۲۵۳ ق؛
 - کتاب المقالات یا مقالات اسلامی، نوشته ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن محمود کعبی بلخی. سال وفات ایشان مشخص نیست؛ ولی متعلق به قرن سوم است.
 این چند کتابی که عرض کردم، در حال حاضر، هیچ نشانی از آنها وجود ندارد و در دسترس ما نیستند و شاید هم کلاً از بین رفته باشند.
 در قرن چهارم هجری، این علم رشد خودش را ادامه داد و آن طوری که ما برشمرده‌ایم، دوازده عنوان کتاب فرقه‌ای در قرن چهارم به رشته تحریر درآمدند که عبارت‌اند از:
 ۱. الآراء والدیانات، نوشته ابومحمد حسن بن موسی نوبختی (۳۱۰ ق)؛

ما در جامعه‌ای اسلامی زندگی می‌کنیم. در این صورت، اگر دانش فرق و مذاهب را در اختیار داشته باشیم و بدانیم هر فرقه‌ای عقایدش چیست و باورهای خاصش کدام است، می‌توانیم در این بین، به نقاط مشترک این فرقه‌ها و مذاهب نیز پی ببریم و در نتیجه، به وحدت بین مذاهب اسلامی راه یابیم. ما می‌توانیم از همین نقاط مشترک برای حل مشکلات و اختلافات بین خودمان استفاده کنیم

۲. فرّق الشیعة، نوشته ابومحمد حسن بن موسی نوبختی (۳۱۰ ق)؛
 ۳. فرّق الشیعة، نوشته ابوالقاسم نصر بن صباح بلخی (؟)؛
 ۴. المقالات والفرق، نوشته سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری (؟)؛
 ۵. کتاب الرد علی أهل البدع والأهواء، نوشته ابومطیع مکحول بن فضل نسفی (۳۱۸ ق)؛
 ۶. مقالات الإسلامیین واختلاف المصلین، نوشته ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (۳۲۴ ق)؛
 ۷. المقالات، تألیف شیخ ابومنصور محمد بن محمد ماتریدی (۳۳۳ ق)؛
 ۸. نحل العرب (نحل أهل المشرق)، نوشته محمد بن بحر رهنی ابوالحسن نرماشیری (۳۴۰ ق)؛
 ۹. المقالات فی أصول الدیانات من الخوارج والمعتزلة والشیعة، نوشته ابوالحسن علی بن حسین مسعودی (۳۴۶ ق)؛
 ۱۰. التنبیه والرد علی أهل الأهواء والبدع، نوشته ابوالحسن محمد بن احمد بن عبدالرحمن ملطی شافعی (۳۷۷ ق)؛
 ۱۱. کتاب الفرق، نوشته شیخ صدوق (۳۸۱ ق)؛
 ۱۲. التمهید فی الرد علی الملحدة المعطلة والرافضة والخوارج والمعتزلة، نوشته ابوبکر باقلانی (۴۰۳ ق).
 قرن پنجم، در واقع، نقطه عطفی در تاریخ ملل و نحل نویسی است و عمده کتاب‌هایی که امروزه در مورد فرق اولیه اسلامی مورد استناد قرار می‌گیرد، برخاسته از کتاب‌هایی هستند که در قرن پنجم هجری نوشته شده است؛ البته قرن‌های بعدی، یعنی قرن ششم تا قرن دهم، کتاب‌های خوبی در این زمینه نوشته شده که مستند اصلی و اولیه خیلی از اینها، همین کتاب‌های است که در قرن پنجم نوشته شده است؛ از جمله کتب تحریر یافته در قرن پنجم می‌توانم به این عناوین اشاره کنم:
 ۱. الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجية منهم، نوشته عبدالقاهر بغدادی اسفرائینی (۴۲۹ ق)؛
 ۲. الملل والنحل، نوشته عبدالقاهر بغدادی اسفرائینی (۴۲۹ ق)؛
 ۳. الفصل فی الملل والأهواء والنحل، نوشته ابومحمد علی بن احمد، معروف به ابن حزم (۴۵۶ ق)؛
 ۴. التبصیر فی الدین وتمییز الفرقة الناجية عن الفرق الهالکین، نوشته ابومظفر طاهر بن محمد شافعی اسفرائینی (۴۷۱ ق)؛
 ۵. بیان الأدیان، در شرح ادیان و مذاهب جاهلی و اسلامی، تألیف ابوالمعالی محمد حسین علوی (؟). این کتاب، اولین کتاب در علم فرقه‌شناسی به زبان فارسی است که بدان دسترسی داریم؛

مهم ترین کتب این علم در سده های مختلف چه بوده است؟

به صورت کلی، اگر بخواهیم از قرن سوم تا قرن دهم هجری قمری، به منابع اصلی دانش فرق و مذاهب یا علم فرقه شناسی اشاره کنیم، باید این ده عنوان را نام ببریم که عبارت اند از:

- فرق الشیعة، نوشته ابومحمد حسن بن موسی نوبختی (۳۱۰ق)؛
- المقالات والفرق، نوشته سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری (?ق)؛
- مقالات الإسلامیین واختلاف المصلیین، نوشته ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (۳۲۴ق)؛
- التنبیہ والرد علی أهل الأهواء والبدع، نوشته ابوالحسن محمد بن احمد بن عبدالرحمن ملطی شافعی (۳۷۷ق)؛
- الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجية منهم، نوشته عبدالقاهر بغدادی اسفرائینی (۴۲۹ق)؛
- الفصل فی الملل والأهواء والنحل، نوشته ابومحمد علی بن احمد، معروف به ابن حزم (۴۵۶ق)؛
- التبصیر فی الدین وتمییز الفرقة الناجية عن الفرق الهالکین، نوشته ابومظفر طاهر بن محمد شافعی اسفرائینی (۴۷۱ق)؛
- بیان الأدیان، در شرح ادیان و مذاهب جاهلی و اسلامی، تألیف ابوالمعالی محمد حسین علوی (?ق)؛
- الفرق المفترقة بین أهل الزیغ والزندقة، تألیف ابومحمد عثمان بن عبدالله بن حسن عراقی (۵۰۰ق)؛
- الملل والنحل، نوشته ابوالفتح عبدالکریم بن ابی بکر احمد شهرستانی (۵۴۸ق).

این نرم افزار، در شمار کدام دسته از محصولات نور قرار می گیرد؟

اگر به صورت خلاصه بخواهیم عرض کنیم، این برنامه، یک نرم افزار دانشنامه ای است که قالبش درختواره است. به طور کلی، دانشنامه، مجموعه نوشتاری جامع و فشرده است که اطلاعات مفیدی را در باره همه شاخه های یک دانش به ما ارائه می کند. این نرم افزار نیز چنین خصوصیتی دارد و تمام اطلاعات لازم و مفید در باره فرقه شناسی را در اختیار محققان قرار می دهد. این دانشنامه را در قالب درختواره ارائه می کنیم؛ یعنی تمام اطلاعات علم فرقه شناسی را به شکل درختی عرضه کرده ایم؛ البته بخشی تحت عنوان کتابخانه هم داریم که در این قسمت، به متن تمامی کتب برنامه دسترسی وجود دارد.

- فرق الإمامية	
+	الاثنا عشرية
+	الإسماعيلية
+	الواقفية (الممطورة)
+	الناووسية
+	القطحية
+	السمطية
+	القطعية (الإمامية)
+	المحمدية
+	الباقرية (الإمامية)
+	الجعفرية (الإمامية)
+	الهشامية (الإمامية)
+	الزرارية
+	المفضلية (الإمامية)
+	التعمانية (الشیطانية)
+	اليونسية (الإمامية)
+	الجوالقية
+	المحدثة
+	التفيسية
+	الشیخية
+	المؤتفة
- سائر فرق الإمامية	

۶. الفرق المفترقة بین أهل الزیغ والزندقة، تألیف ابومحمد عثمان بن عبدالله بن حسن عراقی (۵۰۰ق).

در قرن ششم نیز دو باره کار فرقه نویسی ادامه پیدا کرد و آثار خوبی در این زمینه نوشته شد. مهم ترین این کتب که خیلی مورد استناد هم قرار می گیرد، کتاب معروف «ملل و محل» نوشته شهرستانی است. کتاب دیگر، اعتقادات فرق المسلمین والمشرکین، اثر فخر رازی است. نمونه دیگر، تبصرة العام، به قلم سید مرتضی بن داعی حسنی است. اثر دیگر، عدد الفراق است که بیانگر طبقات معتزله است.

این برنامه، یک نرم افزار دانشنامه‌ای است که قالبش درختواره است. به طور کلی، دانشنامه، مجموعه نوشتاری جامع و فشرده است که اطلاعات مفیدی را در باره همه شاخه‌های یک دانش به ما ارائه می‌کند. این نرم افزار نیز چنین خصوصیتی دارد و تمام اطلاعات لازم و مفید در باره فرقه‌شناسی را در اختیار محققان قرار می‌دهد. این دانشنامه را در قالب درختواره ارائه می‌کنیم؛ یعنی تمام اطلاعات علم فرقه‌شناسی را به شکل درختی عرضه کرده‌ایم

یکی از بزرگ‌ترین ایرادهای منابع مکتوب فرقه‌نویسی، به خصوص کتب مربوط به قرون سوم تا ششم، این است که معمولاً با دستاویز قرار دادن حدیث معروف پیامبر اکرم (ص) که فرمود: «بعد از من، امتم به هفتادوسه فرقه منشعب خواهند شد و فقط یکی از آنها، فرقه ناجیه و اهل حق است»، سعی کردند در کتاب خودشان حتماً هفتادوسه فرقه درست کنند؛ حتی اگر در زمانشان هفتادوسه فرقه هم نبوده باشد. بعد از این، وقتی تعداد فرقه‌ها عملاً به بیش از هفتادوسه فرقه رسید، به مشکل برخوردند. به همین دلیل، شما می‌بینید که منابع فرقه‌ای به شکل‌های مختلف سامان‌دهی و تنظیم شده است. گاهی یک کتاب، اسم فرقه‌ای را می‌آورد که منابع دیگر اصلاً هیچ اشاره‌ای به آن نکرده‌اند و یا برعکس.

اما در دانشنامه ما، اطلاعات و محتویات همه منابع، به درختواره برنامه متصل شده و سعی کرده‌ایم چیزی از قلم نیفتد و اصلاً به دنبال این نبوده‌ایم که هفتادوسه فرقه یا تعداد خاص دیگری درست کنیم؛ بلکه هرچه بوده را گزارش نموده‌ایم و در واقع، تمامی کتاب‌های فرقه‌شناسی موجود را تحلیل درختی کردیم و در اختیار محققان قرار می‌دهیم.

از دیگر اهداف اصلی ما، عرضه دانشنامه در یک بستر مناسب پژوهشی بود. اگر پژوهشگری بخواهد در مورد فرقی و مذاهب مختلف بررسی داشته باشد، نمی‌تواند فقط مثلاً به کتاب ملل و محل شهرستانی، یا ملل و نحل عبدالقادر بغدادی و یا به کتاب فرقه‌شناسی فخر رازی اکتفا کند؛ چون خیلی از مطالب، در این کتاب‌ها نیست.

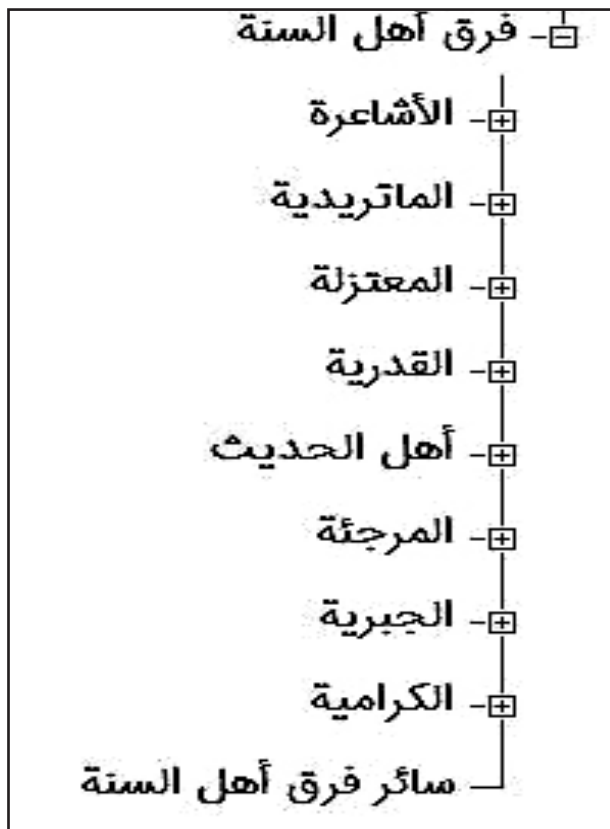
اهداف تولید نرم افزار ادیان و فرق نور چیست؟

اهدافی که ما برای تولید این نرم افزار در نظر گرفتیم، ارائه درختی از مطالب اصلی علم فرقه‌شناسی است که بتواند تمام مطالب کتاب‌های فرقه‌شناسی را پوشش بدهد. قابل توجه اینکه ما از اولین کتاب‌هایی که در این زمینه نوشته شده و در دسترس است و چاپ شده‌اند تا قرن سیزدهم هجری را در این برنامه ارائه کرده‌ایم.

در واقع، همه مباحث فرقه‌شناسی که در منابع مطرح شده، به درختی که در برنامه تعبیه گردیده، وصل شده است. نکته‌ای که باید اینجا تأکید کنم، این است که نرم افزار ما مربوط به معرفی فرقه‌های کلامی است؛ نه فرقه‌های فقهی و مانند آن؛

البته امکان دارد در همین کتاب‌ها، برخی موارد به فرقه‌های فقهی هم پرداخته شده باشد که خیلی کم است. اساساً آن چیزی که در بحث فرقه‌شناسی مورد نظر است، شناسایی فرقه‌های کلامی است، نه فقهی. به هر حال، ما در این محصول، تمام متون و مباحث مرتبط با فرقه‌شناسی را به درخت برنامه متصل کرده‌ایم که بعد در این باره صحبت خواهیم کرد.

دومین هدف ما از تولید این دانشنامه، رفع نقاط ضعف دانشنامه‌های موجود است. اشکال دانشنامه‌های موجود این است که همه به شکل سنتی یا نوشتاری هستند و نمی‌توان همه را یکجا با قابلیت اتصال متون به همدیگر دید. این قابلیت، فقط در قالب دانشنامه دیجیتال قابل ارائه است.

اما در این دانشنامه، همه منابع در یک جا تجمع شده و بستر خوب پژوهشی به همراه امکانات کارآمد و مفیدی نیز برای محققان فراهم شده است تا بتوانند به جست‌وجوهای گوناگون در متون بپردازند؛ به قول معروف، آنچه را خوبان همه دارند، ما یک جا داریم.

در خصوص ارائه کتاب‌های فرق منحرف (ضاله)، در این برنامه چه سیاستی پیش روی شما بوده است؟

همان‌طور که اول بحث اشاره کردم، هر فرقه‌ای که شما در نظر بگیرید، خودش را برحق می‌داند و دیگران را منحرف می‌انگارد. بنابراین، منابع و کتب سایر فرقه‌ها را منحرفانه می‌پندارد و نحوه برخوردشان با دیگر فرق همین‌طور است؛ چون عقاید خودشان را در کتب مربوط به خود بر همین مبنا تنظیم کرده‌اند که حرف حق و درست را می‌زنند و دیگران، به اشتباه و انحراف رفته‌اند و نوشته‌هایشان هم ضاله و انحراف‌دهنده است.

اما کسی که کار فرقه‌شناسی می‌کند، نباید به این موضوع تعصب نشان بدهد؛ بلکه باید همه منابع را بدون آنکه نتیجه‌گیری کند، ارائه نماید؛ تا محققان بتوانند نقاط قوت و ضعف فرقه را واکاوی و تحلیل کنند. حتی اگر خود فرقه‌نویس، آن عقیده را قبول نداشته باشد، باید آنها را بی‌کم و کاست گزارش کند. اساساً شناخت درست و جامع عقاید دیگران، بستری را برای عرضه اندیشه درست مهیا می‌سازد تا خواننده بتواند خودش به انتخاب دست بزند.

به بیان دیگر، یک فرقه‌نویس، متکلم یا عالم کلامی نیست که بخواهد از عقاید و باورهای خودش دفاع کند؛ اصولاً شخص کلامی، در صدد ابطال نظریه دیگران و دفاع از عقاید مذهب خویش است؛ برخلاف فرقه‌نویس که کارش جمع همه نظرات در باره یک موضوع است؛ اما کار انتخاب، داوری و تعیین درستی یا نادرستی آن را بر عهده پژوهشگر و خواننده می‌گذارد. تقریباً اکثر کسانی که در حوزه فرق و مذاهب کتاب نوشته‌اند، این نکته را رعایت نکرده‌اند و عقاید و گرایش‌های کلامی و مذهبی خود را در کتابشان برجسته نموده‌اند. در نرم‌افزار دانشنامه فرق و مذاهب، سعی کرده‌ایم از رسالت اصلی کار فرقه‌شناسی فاصله نگیریم و از داوری متون پرهیز کنیم. به همین جهت، همه فرقه‌های را به طور کامل معرفی کرده‌ایم و متون مرتبط با هر کدام را نیز به درخت برنامه متصل نموده‌ایم و از هرگونه قضاوت دوری جست‌ایم؛ زیرا در واقع، کار ما صرفاً تبیین و عرضه منابع بوده، نه قضاوت و ارزیابی آنها.

بین دو اصطلاح «فرق» و «مذاهب»، تفاوتی قائل هستید؟

در برخی کتب بین این دو، تفاوت‌هایی بیان شده است؛ ولی به نظر می‌رسد که این دو، قید توضیحی از یک معنا هستند و تفاوت چندانی با هم ندارد و هر دو اینها، به تعدد و تنوع دیدگاه‌ها در برداشت و تبیین عقاید و باورهای دینی اشاره دارند.

آیا قابلیت «مشابه‌یابی» جهت کشف عقاید و اندیشه‌های مشابه میان فرقه‌ها، در برنامه تعبیه شده است؟

مشابه‌یابی، به همان معنایی که الآن در سایر نرم‌افزارهای ما هست، قاعدتاً اینجا هم وجود دارد. باید ببینیم این قابلیت در این نرم‌افزار تا چه اندازه می‌تواند کارایی داشته باشد و کاربر بتواند به کشف مشترکات فرقه‌ها و مذاهب هم اقدام کند. از این نظر، باید قابلیت مشابه‌یابی در این برنامه، بهبود پیدا کند.

ساختار کلی درختواره برنامه را توصیف کنید. چه مباحثی در شاخه‌های درخت مطرح شده است؟

مهم‌ترین کار در آغاز کار درختواره، طراحی درخت و شاخ و

است. از دیگر شاخه‌هایی که معمولاً در کتب فرق و مذاهب نیز به عنوان سرفصل مطرح است، می‌توان به مباحث عقیدتی همچون اصول دین، شامل: توحید، عدل، نبوت، معاد و امامت، اشاره کرد. در برخی کتب نیز روی موضوع صحابه و تابعین نیز بحث‌های بسیاری شده است؛ اینکه هر فرقه در باره صحابه و تابعین چه دیدگاهی دارد.

از دیگر شاخه‌های مطرح در مباحث کلامی، موضوع اسما و احکام، شامل: بهشت و جهنم و یا کفر و ایمان است. کسانی که با این دانش آشنا هستند، می‌دانند که این شاخه چه کاربردهایی مفیدی دارد. همه این مباحث، در طول شاخه «عقاید مسلمانان» ارائه شده است. بعد از این، خصایص هر فرقه مطرح گردیده و ویژگی‌های خاص هر فرقه به شکل درختی عرضه شده است؛ مثل اینکه فرقه در زمینه فلان منسک یا عبادت خاص، چه نظری دارد که مختص همان فرقه است.

نکته بعدی، منهج کلامی فرقه‌ها در پرداختن به مسائل کلامی است؛ اینکه چه رویکردی در تجزیه و تحلیل مطالب کلامی دارند، موضوعی است که در این شاخه قابل دسترسی است؛ برای مثال، آیا عقل‌گرا هستند یا نقل‌گرا؟ اگرچه نگاه ما در این برنامه، فقهی نیست، اما برخی فرقه‌ها یک سری احکام فقهی دارند که مختص به آنهاست و همین باعث شده به عنوان فرقه شناخته بشوند. این دست مباحث را نیز به شکل جداگانه در درخت ارائه کرده‌ایم.

بحث تاریخی، از دیگر مطالب مهم در مسائل یک فرقه است. سیر شکل‌گیری و تطورات فرقه، پایه‌گذار یا مؤسس و مؤسسان فرقه، مشاهیر و شخصیت‌های مطرح آن فرقه، منشأ به وجود آمدن فرقه و زمان پدید آمدن آن و اتفاقاتی که برای آنها در طول زمان رقم خورده، آثار مکتوب و غیرمکتوب برجای مانده فرقه، و نیز مناطقی که در آنجا زیست داشته‌اند، همگی از جمله مباحث مطرح در حوزه تاریخ یک فرقه است که در این برنامه قابل دسترسی است.

یکی دیگر از شاخه‌های درختواره برنامه، «امور عامه» است که در این قسمت قابل دسترسی است؛ مثل بحث استطاعت، وجود، جواهر و اعراض، بحث جبر و اختیار.

در خصوص نمایه‌ها و کلیدواژه‌های برنامه توضیح دهید.

بعد از اتصال مطالب کلامی متن به شاخه مخصوص آن، معمولاً مطالبی در متن کتاب هست که از نظر پژوهشی بسیار مهم است، اگرچه به عنوان کلی به شاخه‌ای از درخت متصل می‌شود، ولی در

برگ‌های آن است. طراحی درخت، کار بسیار مهم و تأثیرگذاری برای ادامه کار درختواره به شمار می‌آید. درخت باید به گونه‌ای طراحی شود که بتواند بار تمام مسائل اصلی و بخش اعظم مسائل فرعی علم را بر دوش خودش حمل کند و مطلبی مربوط به علم فرق و مذاهب در متون نباید باشد که نتوان یا نشود که به شاخه‌ای از شاخه‌های درخت متصل کرد. با چنین درختی می‌توان ثمرات مفید و قابل فایده‌ای برای محققان و پژوهشگران به بار آورد. در تحلیل درختی، ما یک درخت داریم با ده‌ها عنوان و جلد کتاب که تمام مطالب این کتاب‌ها، به این درخت متصل شده است. حال، اگر کسی بخواهد مثلاً در «رجال فرقه» و از زیرشاخه‌های آن، مثلاً در زمینه «مؤسس فرقه» تحقیقاتی داشته باشد، با رجوع به شاخه «رجال فرقه» و از آنجا به شاخه «مؤسس فرقه»، می‌تواند به صورت هم‌زمان به تمام متونی که در باب رجال و مؤسس آن فرقه نگاشته شده، همراه با نشانی و متن کتاب دسترسی پیدا کند و به مورد پژوهشی خود با استفاده از داده‌های به‌دست‌آمده که به صورت یکجا و دسته‌بندی شده ارائه گردیده، دست یابد.

از جمله اصلی‌ترین شاخه‌های این درخت دیجیتالی، تعریف فرقه

بخش کتابخانه این نرم‌افزار، شامل بیش از ۱۸۰ عنوان کتاب در موضوع فرق و مذاهب است که تا قرن پانزدهم هجری را پوشش می‌دهند؛ البته احتمال دارد چند عنوان آنها به جهت مباحث مربوط به مالکیت فکری آثار، از برنامه خارج شوند. تاکنون از این تعداد، حدود ۷۰ عنوان کتاب از مهم‌ترین آثار دانش فرقه‌شناسی از قرن سوم تا زمان معاصر، تحلیل درختی و موضوعی شده‌اند.

یک فرقه‌نویس، متکلم یا عالم کلامی نیست که بخواهد از عقاید و باورهای خودش دفاع کند؛ اصولاً شخص کلامی، در صدد ابطال نظریه دیگران و دفاع از عقاید مذهب خویش است؛ برخلاف فرقه‌نویس که کارش تجمیع همه نظرات در باره یک موضوع است؛ اما کار انتخاب، داوری و تعیین درستی یا نادرستی آن را بر عهده پژوهشگر و خواننده می‌گذارد. تقریباً اکثر کسانی که در حوزه فرق و مذاهب کتاب نوشته‌اند، این نکته را رعایت نکرده‌اند

بسیار کلیدی‌ای را برای دستیابی محققان به خواسته‌های تحقیقی‌شان ایفا میکنند. کلیدواژه‌ها، در تنظیم درختواره، در رتبه بعد از «درخت» و «نمایه» هستند؛ یعنی اول، درخت ساخته میشود و بعد با توجه به متن و شاخه‌های درخت، نمایه‌ها و سپس، از آنها «کلیدواژه‌ها» پدید می‌آیند؛ اما در کار تحقیقات، کاربران برای استفاده از نمایه‌ها، کلیدواژه‌ها به‌نوعی مقدم هستند. می‌توان گفت کلیدواژه‌ها به نحوی دروازه ورود به نمایه، و از آنجا به متن هستند. از این‌رو، بسیار مهم هستند.

کارهای دیگری که روی داده‌های تحقیقی در خصوص کلیدواژه انجام گرفته، به‌ویژه روی اصطلاحات و واژه‌ها، اسم شخصیت‌ها، اسم کتاب‌ها و موارد دیگر، بسیار مهم‌اند که در ادامه، در قالب مثال به برخی از آنها اشاره می‌شود.

برای مثال، کلیدواژه‌ای همچون «فخر رازی» که بیانگر یک شخصیت کلامی است، وقتی محقق می‌خواهد در مورد او پژوهشی انجام دهد، شاید در ابتدا نداند در قسمت کلیدواژه‌ها با چه لفظی باید جست‌وجو کند، تا او را به مطلوبش برساند؛ چراکه دامنه واژگان در باره فخر رازی، وسیع است و چه بسا هر کسی واژه‌ای خاص در ذهن داشته باشد؛ مثلاً امکان دارد شخصی او را با نام «الفخر الرازی» در ذهن داشته باشد، یک نفر دیگر با نام «فخر الدین الرازی» یا «ابن خطیب الرازی» یا «عمر بن محمد بن الحسین الرازی» و یا حتی به اسم «امام المشکین» بشناسد. در این برنامه، سعی شده تا با مترادف‌سازی برای اسم اشخاص مشهور و پُر کاربرد در قسمت کلیدواژه‌ها، کاربر و محقق را با جست‌جوی هریک از این مترادفات که در متون آمده، به مطلوبش، یعنی

شاخه درخت با عنوان خاص یافت نمی‌شود؛ اما در هر صورت، باید به محقق نشان داده شود تا از برکات پژوهشی آن بهره‌مند شود که این مهم، توسط نمایه مکمل‌ها محقق می‌شود. در حقیقت، نمایه مکمل‌ها زیرعنوان‌های مرکبی هستند که از دو یا چند کلیدواژه تألیف می‌یابد. نمایه‌ها، با توجه به متن و شاخه ساخته می‌شوند و ابزاری کاربردی و مهم برای دستیابی آسان‌تر و پُر فایده‌تر به مفاهیم متن و درخت هستند؛ برای مثال، اگر متن مشتمل بر اثری از آثار اثنی‌عشریه باشد، به شاخه «آثار اثنی‌عشریه» متصل می‌شود؛ ولی اینکه این اثر از آثار مکتوب یا غیرمکتوب است و یا اگر مکتوب است، از آثار کدام شخصیت علمی اثناعشری است، با «نمایه مکمل» نشان داده خواهد شد و یا اگر شخصی در متن به عنوان مؤسس فرقه‌ای معرفی می‌شود و به شاخه «مؤسس فرقه» متصل می‌شود، در نمایه، اسم شخص مؤسس و اطلاعات مربوط به او نشان داده خواهد شد و همین‌طور است باقی شاخه‌های درخت.

در کار درختواره‌ای، محققان ما با خواندن و تحلیل خطبه‌خط متون و اتصال آن به شاخه مربوطه، و همچنین استخراج نمایه‌های متناسب و متناظر با درخت، امکان جست‌وجوی مفهومی را برای کاربران و پژوهشگران فراهم می‌کنند. در واقع، یک بار محققان ما زمان بسیاری را برای تحلیل مفهومی متن صرف می‌کنند تا دیگر محققان عزیز، با صرف کمترین زمان، به مطلوب خود برسند.

در مرحله بعد، نمایه‌ها به «کلیدواژه» تجزیه میشوند. کلیدواژه‌ها، عناوینی کلی هستند که محور اصلی تمامی مفاهیم موجود در نمایه‌های نرم افزار درختواره به شمار می‌آیند. کلیدواژه‌ها، نقش

همان شخصیت خاص برساند و در واقع، نتیجه‌ای که از همه آن اسم‌ها به دست می‌آید، یکی است.

مطلب دیگر اینکه با کلیک روی کلیدواژه «الفخر الرازی» یا هرکدام از مترادف‌های آن، تمام نمایه‌هایی را که مربوط به این شخصیت است، می‌توان مشاهده کرد و بر این اساس، کاربر می‌تواند نزدیک‌ترین نمایه و یا نمایه‌هایی را که به تحقیق پژوهشگر نزدیک است، از بین تمام نمایه‌ای که در درختواره وجود دارد، برای این شخصیت انتخاب کند.

نکته دیگر آنکه مقابل اسم این شخصیت، دکمه «مرتبطات» در نظر گرفته شده که با انتخاب آن، تمام کلیدواژه‌های مربوط به این شخصیت که در درختواره و کتاب‌های برنامه مورد تحلیل درختی قرار گرفته، به نمایش در خواهد آمد؛ مانند: کتاب‌های آن شخصیت، مذهب کلامی او، مشایخ و اساتید و شاگردان وی، همچنین سال و قرن وفات او. این امر، خود می‌تواند محققان را به اطلاعات نسبتاً جامعی در باره شخصیت مورد نظر برساند.

چه منابعی در این محصول به تفکیک قرن، تحلیل درختی شده است؟

در حال حاضر، بخش کتابخانه این نرم‌افزار، شامل بیش از ۱۸۰ عنوان کتاب در موضوع فرق و مذاهب است که تا قرن پانزدهم هجری را پوشش می‌دهند؛ البته احتمال دارد چند عنوان آنها به جهت مباحث مربوط به مالکیت فکری آثار، از برنامه خارج شوند. تاکنون از این تعداد، حدود ۷۰ عنوان کتاب از مهم‌ترین آثار دانش فرقه‌شناسی از قرن سوم تا زمان معاصر، تحلیل درختی و موضوعی شده‌اند.

به دلیل گستردگی منابع معاصر که در این حوزه وجود دارد، ما ابتدا شاخص‌ترین کتاب‌های موجود در این قرن را شناسایی کردیم و بعد آنها را تحلیل موضوعی نمودیم؛ زیرا ارائه و تحلیل همه آثار، امکان‌پذیر نیست؛ نه از نظر زمانی و نه از جهت قابلیت کتاب‌ها.

نکته مهمی که در خصوص منابع ارائه‌شده در نرم‌افزار باید عرض کنم، آن است که محتوای موجود در این برنامه - مثل سایر محصولات نور - قابلیت اصلاح و ویرایش دارند و اگر محقق یا کاربر اشکالی را گزارش کند یا پیشنهادی داشته باشد، امکان اصلاح، حذف و اضافه در آن وجود دارد و پیوسته ما نسخه برنامه را به‌روزرسانی می‌کنیم. بنابراین، کاربر از طریق اتصال به اینترنت می‌تواند به نسخه روزآمدشده برنامه نیز دسترسی داشته باشد.

المعتزلة
تعريف المعتزلة
عقائد المعتزلة
التوحيد عند المعتزلة
العدل عند المعتزلة
النبوة عند المعتزلة
الإمامة عند المعتزلة
الخلفاء الأربعة عند المعتزلة
الصحابة و التابعون عند المعتزلة
المعاد عند المعتزلة
الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر عند المعتزلة
المنزلة بين المنزلتين عند المعتزلة
خصائص المعتزلة
منهج المعتزلة
ما يختص بالمعتزلة
الأحكام الفقهية عند المعتزلة
تاريخ المعتزلة
رجال المعتزلة
آثار المعتزلة
مناطق المعتزلة
الآراء حول المعتزلة
الإیرادات على المعتزلة
مناسبات المعتزلة مع سائر الفرق
الأمر العامة عند المعتزلة
فرق المعتزلة

مهم‌ترین کار در آغاز کار درختواره، طراحی درخت و شاخ و برگ‌های آن است. طراحی درخت، کار بسیار مهم و تأثیرگذاری برای ادامه کار درختواره به شمار می‌آید. درخت باید به گونه‌ای طراحی شود که بتواند بار تمام مسائل اصلی و بخش اعظم مسائل فرعی علم را بر دوش خودش حمل کند و مطلبی مربوط به علم فرق و مذاهب در متون نباید باشد که نتوان یا نشود که به شاخه‌ای از شاخه‌های درخت متصل کرد. با چنین درختی می‌توان ثمرات مفید و قابل فایده‌ای برای محققان و پژوهشگران به بار آورد

در دسترس علاقه‌مندان قرار دهیم تا کاربران و محققان بیشتری بتوانند از این برنامه مفید استفاده کنند. البته اینکه به شکل ویکی عرضه شود یا در قالب دیگر راه‌اندازی شود، باید تصمیم‌گیری نهایی شود.

در اینجا لازم است که از شما و همه همکارانتان در فصلنامه ره‌آورد نور تشکر کنم که فضای اطلاع‌رسانی خوبی را برای معرفی محصولات نور فراهم می‌کنید و از درگاه الهی خواستاریم به ما توفیق عنایت کند که بتوانیم در مسیر ترویج معارف اهل‌بیت(ع) و اسلام ناب محمدی، خالصانه قدم برداریم و زمینه تحقیق در حوزه بحث‌های اعتقادی و کلامی را فراهم سازیم. همچنین، از همه همکارانم در مرکز نور، به‌خصوص دوستان عزیزمان در گروه علمی علوم عقلی که برای به ثمر رسیدن این محصول ارزشمند و کاربردی تلاش می‌کنند، تقدیر می‌نمایم.

از اساتید محترم و محققان گرامی هم می‌خواهم که بعد از تولید این برنامه، نظرات و پیشنهادات سازنده خود را با ما در میان بگذارند و ما را از کاستی‌های برنامه مطلع سازند تا زمینه ارتقا و کیفیت نرم‌افزار در نسخه‌های بعدی فراهم شود. به یاری الهی، این برنامه اگر مشکلی در روند کارهای پژوهشی و فنی آن ایجاد نشود، ان‌شاءالله، تا پایان سال جاری تولید شده، در دسترس علاقه‌مندان قرار خواهد گرفت. ■

در حوزه کاری خود، با مؤسسات و مراکزی که در زمینه فرق و مذاهب کار کرده‌اند، تعامل داشته‌اید؟

متأسفانه، مؤسسات و مراکز بیرون از مرکز چندان با فضای کاری ما آشنا نیستند و ما خیلی از آنها نمی‌توانیم کمک بگیریم؛ البته وقتی کار درختی برنامه به اتمام رسید و همه منابع فرق و مذاهب را به چندین هزار شاخه درخت برای فرق گوناگون وصل کردیم، ما آن را به متخصصان این حوزه در خارج مرکز نیز نشان دادیم و از نظرات و پیشنهادات تکمیلی آنها نیز بهره بردیم؛ هرچند خیلی اندک بود. برخی اساتید این دانش، همچون جناب آقای ربانی گلپایگانی نیز شاکله کلی درخت را پسندیدند.

البته باید اضافه کنم که ان‌شاءالله بعد از تولید و انتشار این نرم‌افزار، وقتی برنامه در اختیار محققان و متخصصان این حوزه در مراکز و مؤسسات مختلف قرار گرفت، ما از نظرات سازنده آنها استقبال می‌کنیم و همان‌طور که اشاره کردم، برنامه از قابلیت ویرایش و اصلاح محتوا برخوردار است و می‌توانیم نظرات ارزنده صاحب‌نظران را تأمین نماییم.

در پایان اگر صحبتی باقی مانده است، بیان نمایید.

در انتهای عرایضم، نکته‌ای که گفتنش خالی از لطف نیست، این است که نرم‌افزار دسکتاپی «دانشنامه فرق و مذاهب» با همه توصیفات که در این گفت‌وگو در باره آن داشتیم، می‌تواند مقدمه و پایه برای یک کار وی‌بای قرار بگیرد و در قالب «پایگاه فرق و مذاهب و یا ویکی فرق و مذاهب» عرضه شود؛ چون بنای کار ما هم از همان اول همین بوده که محصول وی‌بای این برنامه را نیز